

DIYARBAKIR SURIÇİ KENTSEL DÖNÜŞÜM PROJESİNİN NÜFUS VE YERLEŞMEYE ETKİLERİNE COĞRAFİ BİR BAKIŞ*

A GEOGRAPHIC VIEW ON THE EFFECTS OF DIYARBAKIR SURIÇİ URBAN TRANSFORMATION PROJECT ON POPULATION AND SETTLEMENT

Mehmet Emin YAKUT**
Mehmet Akif CEYLAN***

Öz

Diyarbakır, ülkemizin büyük, önemli ve kadim şehirlerinden biridir. Adını verdiği Diyarbakır Havzası'nın içinde bulunan şehir, Dicle Nehri'nin batı yakasında ve yaklaşık 650 m yükselti basamağında bir plato üzerinde kurulmuştur. Şehrin ilk kuruluş sahası surlarla çevrili durumdadır. Şehrin tarihi nüvesinin büyüklüğünü de yansıtan bazalt surlar yaklaşık 8 km uzunluğunda ve 72 burçtan meydana gelmektedir.

Diyarbakır'da 2008 yılından beri yürürlükte olan ve çeşitli nedenlerden dolayı yavaş ilerleyen Suriçi Kentsel Yenileme Projesi, 2012 yılında alınan Afet Riskli Alan kararına dayandırılarak, asayiş olayları sonrasında acele kamulaştırma kararıyla birlikte oldukça ivme kazandırılmıştır. Araştırma sahasını oluşturan Suriçi'nde dönüşüm ve yenileme işlemleri öncelikle asayiş olaylarından zarar gören altı mahalle ile Suriçi'nin diğer iki önemli mahallesi olan Alipaşa ve Lalebey'de başlamıştır. Proje kapsamında bir yandan gecekonduların yıkılması gerçekleştirilirken, diğer yandan da geleneksel mimariye uygun yeni konutların inşasına önem verilmiştir. Tüm Suriçi'ni kapsayan bu proje bittiğinde, gecekondular yıkılmış, tarihi eserler restore edilmiş, geniş yeşil alanlar ve yeni meydanlar yapılmış olacaktır. Ayrıca şehirde kentsel dönüşüm ve yenileme projesi tamamlandıktan sonra özellikle turizm faaliyetlerinde önemli bir canlanma beklentisi de hâkimdir.

Suriçi Kentsel Yenileme Projesi'nin Diyarbakır şehrine etkileri başta yerleşme, nüfus, ekonomik faaliyetler, sosyal, psikolojik ve şehrin algısı olmak üzere çok boyutlu ve karmaşıktır. Fakat bu makale kapsamında konu sınırlandırılarak nüfus, yerleşme ve turizm etkileri coğrafi bir bakış açısıyla özlü bir şekilde ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır Suriçi, Kentsel Yenileme Projesi, Coğrafya, Yerleşme.

Abstract

Diyarbakır is one of the major, important and ancient cities of our country. The city, located in the Diyarbakır Basin, is located on the west bank of the Tigris River and approximately 650 m. was built on a plateau surface in the elevation step. The first site of the city is surrounded by walls. The basalt walls, which reflect the size of the city's historic core, are approximately 8 km long and consist of 72 bastions.

The process of the Suriçi Urban Renewal Project, which has been in progress in Diyarbakır since 2008 and progressed slowly due to various reasons, was accelerated by the decision of the Disaster Riskly Area which was taken in 2012 and after the decision of the expropriation of public order. The transformation process in the district of Suriçi, which forms the research area, has started with Alipaşa and Lalebey neighborhoods with the six neighborhoods that have suffered from public order. In the scope of the project, while demolition of slum buildings is carried out, new houses are built on the other hand, which are suitable for traditional architecture. When this project, which covers the entire Suriçi area, is completed, slum areas will be demolished, historical artifacts will be restored, new green spaces and squares will be built. After the urban transformation and renewal project is completed in the city, the expectations of a significant revival in tourism activities prevail.

The effects of the Suriçi Urban Renewal Project on the city of Diyarbakır are multidimensional and complex, especially the settlement, population, economic activities, social, psychological and urban perception. However, within the scope of this article, the subject is limited and the impacts of population, settlement and tourism are considered in a concise manner from a geographical point of view.

Keywords: Diyarbakır Suriçi, Urban Renewal Project, Geography, Settlement.

Giriş

Ülkemizin kadim şehirlerinden olan Diyarbakır, Güneydoğu Anadolu bölgesinde aynı adla anılan havzada yer alır. Şehir, Dicle Nehri'nin batı yakasında ve yaklaşık 650 m yükselti kademesinde nispeten düz bir plato üzerinde kurulmuştur. Şehrin ilk kuruluş yeri Cevatpaşa mahallesinde iç surlarla çevrilidir. Şehrin

* Bu makale, *Şehir Coğrafyası Açısından Diyarbakır* adlı doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

** Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi.

*** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, E-posta: maceylan@marmara.edu.tr

tarihi nüvesi ise yaklaşık 8 km uzunluğunda bazalt surlarla sınırlanmıştır. Savunması 72 burçla güçlendirilen bu surlar, tarihi şehrin büyüklüğünü de yansıtan bir görünüme sahiptir.

Diyarbakır'ın en eski yerleşim kesimini oluşturan Suriçi, tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olduğundan çok sayıda tarihi eser ve kültürel miras değerine sahip bir alandır. Şehrin mekân gelişimi ve dönüşümü Tanzimat dönemine kadar Suriçi kesiminde gerçekleşmiştir. Tanzimat döneminden sonra sur dışındaki ilk binalar Vali Kurt İsmail Paşa zamanında yapılmaya başlanmıştır. Bugünkü Seyrantepe Kavşağı'na yakın bir mevkide kışla, cami ve hastane yaptırılmıştır. Ancak 1950'li yıllara kadar Diyarbakır şehir hayatı büyük ölçüde Suriçi'nde devam etmiştir.

Diyarbakır tarihini yansıtan Suriçi, sahip olduğu zengin kültür varlıkları nedeniyle sit alanı ilan edilmiştir. Suriçi yaklaşık 148 ha yüzölçümüne sahiptir. Burasının sit alanı olması, tarih boyunca ulaşım güzergâhında bulunmasından dolayı ticari merkezi teşkil etmesi, surların ayakta kalmasıyla şehir bütünlüğünün korunması, bölgesel bir merkez olması, Anadolu ve Mezopotamya kültürlerini yansıtmaları, şehir mekânındaki farklılaşmanın belirgin olması ve tarih boyunca önemli nüfus barındırması Diyarbakır'ın yerleşim alanında her zaman önemli bir değer olmasını sağlamıştır (Çatalbaş, 2012, 48-50).

Makalenin de konusunu oluşturan *Kentsel Dönüşüm* kavramı son zamanlarda sıklıkla kullanılmaya ve tartışılmaya başlanmıştır. Özellikle şehirlerin çarpık yapılaşma bölgelerindeki çöküntü alanlarının bazı sorunlara neden olması bu ihtiyacı gündeme getirmiştir. Bu çalışmalarda mekânlardaki plansız yapılaşmalar yıkılarak yerine planlı yeni yapılar inşa edilmektedir. Bu sayede şehirlerde fiziki, sosyal ve ekonomik değişimler meydana gelmektedir. Aslında bu alanlarda bütün boyutlarıyla bir yenilenme yaşanmaktadır.

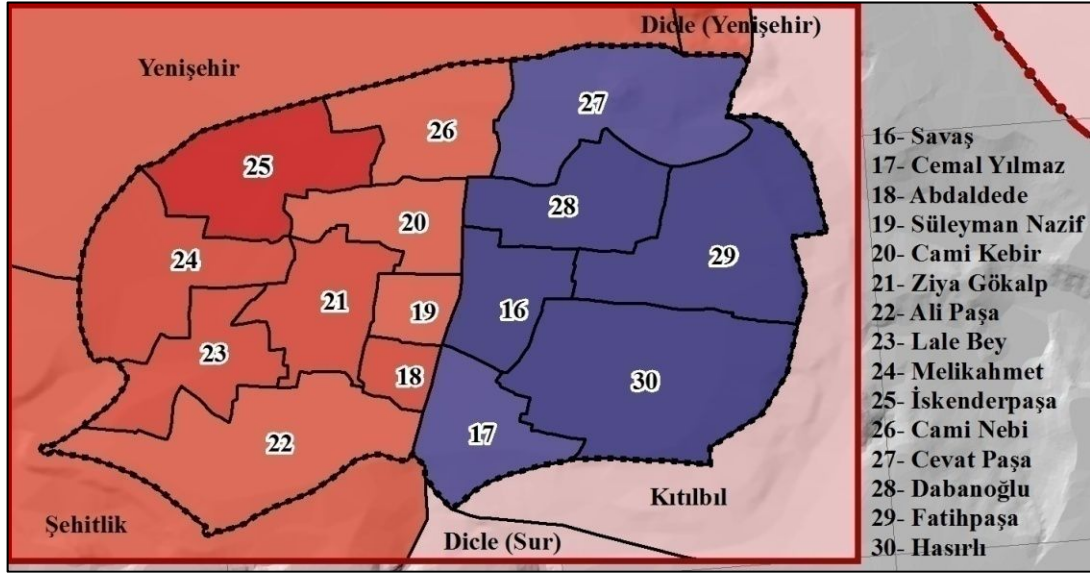
Kentsel yenilenme kavramı günümüzde daha çok kentsel dönüşüm anlamında kullanılır. Çeşitli disiplinler tarafından farklı biçimlerde tanımlanan kentsel dönüşüm, geniş anlamda şehir alanında belirli bir süre içerisinde bilinçli ve sistematik olarak gerçekleştirilen bütün değişimleri ifade etmektedir (Uyar, 2009, 27). Bir başka tanıma göre ise, ekonomik ve sosyal çöküntü bölgelerinin yenilenmesi ve rehabilite edilmesi amacıyla gerçekleştirilen çalışmalar kapsamında kent nüfus yoğunluğunun azalmış olduğu, alt gelir gruplarının kötü şartlarda yaşadığı konut ve sanayi alanlarında kente olumlu yönde katkıda bulunacak projelerin geliştirilmesi olarak değerlendirilmektedir (Özkul, 2017, 5).

İlk kullanıcıların fiziki olarak daha iyi konut alanlarına taşınması sonucunda fiziki açıdan kötü şartlara sahip eski konut bölgelerine ekonomik gücü düşük nüfus yerleşmektedir. Gerekli bakım ve yenilenme sağlanamayan bu alanlar zamanla birer çöküntü alanına dönüşmektedir. Genellikle şehirlerin ilk kuruluş sahalarına karşılık gelen bu alanlarda çok sayıda tarihi ve kültürel eser bulunmaktadır. Dolayısıyla bu eserler, gecekondular ve çarpık yapılar arasında boğulmakta ve zamanla tahrip olmaktadır. Diyarbakır'ın Suriçi konut bölgesi de son elli yıl içerisinde böyle bir değişim yaşamıştır.

Şehrin tarihi yerleşim alanı, 2015 yılının Ekim ayı ile 2016 yılının Mart ayları arasında çok talihsiz olaylara tanıklık etmek durumunda kalmıştır. Diyarbakır'ın tarihi sokaklarına bölücü terör örgütü tarafından hendekler kazılması, barikatlar kurulması ve patlayıcı maddeler yerleştirilmesi, güvenlik güçlerince bunlara karşı yapılan operasyonlar neticesinde özellikle altı mahallede (Cemal Yılmaz, Cevatpaşa, Dabanoğlu, Fatihpaşa, Hasırlı ve Savaş) yerleşik nüfus yaşam alanlarını terk etmek zorunda kalmıştır.

Bu süreçte Suriçi'nde sokağa çıkma yasakları uygulanmış ve burada yaşayan vatandaşlar daha güvenli alanlara tahliye edilmiştir. Başlangıçta halkın tahliyesi ve ihtiyaçların karşılanması için sokağa çıkma yasağı sınırlı sürelerle uygulanmıştır. Fakat 11 Aralık 2015 ile 16 Mart 2016 tarihleri arasında 107 gün devam eden ve teröristlerin etkisiz hale getirilmesini amaçlayan nispeten uzun bir sokağa çıkma yasağı ilan edilmiştir. Bu son uzun sokağa çıkma yasağı Cemal Yılmaz, Cevatpaşa, Dabanoğlu, Fatihpaşa, Hasırlı ve Savaş mahallelerini kapsamıştır.

Sürecin uzaması ve meydana gelen çatışmalar neticesinde konutlar ve tarihi eserler yıkılmış, yakılmış veya büyük oranda zarar görmüştür. Özellikle terör örgütünün tünellerle binaları birbirine bağlaması zararın boyutunu daha da artırmıştır. Keza önemli tarihi eserler doğrudan hedef alınmıştır. Harita 1'de şehrin Suriçi kesiminde mavi renkle ve ayrıca 16, 17, 27, 28, 29, 30 numara ile işaretlenen mahalleler terör olaylarının yoğun yaşandığı altı mahalleyi göstermektedir.

Harita 1: Diyarbakır Suriçi'nin İdari Bölünüşü ve İncelenen Mahalleler.

Bilindiği üzere coğrafyada doğal ve beşeri olaylar yerleşme, nüfus ve ekonomik faaliyetler üzerinde önemli etkiler meydana getirmektedir. Nitekim yaklaşık 6 aylık bir zaman diliminde yaşanan olağanüstü olaylara ve duruma bağlı olarak Diyarbakır gibi tarihi kadim bir şehrin kuruluş nüvesinin yer aldığı ve çok sayıda tarihi ve kültürel eserin varlığı nedeniyle UNESCO Dünya Kültürel Miras Alanı listesine kayıtlı olan Suriçi'nin yerleşme yapısında baştan sona değişimler meydana gelmiştir. Başta göçle nüfus kaybı olmak üzere konut alanlarının ortadan kalkması gerek orada ikamet eden nüfus gerek şehirdeki diğer nüfus açısından sosyokültürel ve sosyoekonomik hayatı tamamen değiştirmiştir.

Yaşanan bu olaylar, 2008 yılından beri yürürlükte olan ve çeşitli nedenlerle yavaş ilerleyen kentsel dönüşüm ve yenileme sürecini oldukça hızlandırmıştır. Alipaşa ve Lalebey mahallelerinde kısmen ilerleyen sürece altı mahalle de eklenince bu tarihi alandaki dönüşüm gözle görünür hale gelmiştir. Bugün itibariyle proje alanının yaklaşık yarısında çalışmalar tamamlanmış, diğer kısmında ise devam etmektedir.

Amaç ve Yöntem

Çalışmada, 2008 yılından beri Toki ve Diyarbakır Büyükşehir Belediye Başkanlığı işbirliğiyle sürdürülen ancak, çeşitli nedenlerle yavaş ilerleyen ve 2016 yılından itibaren Çevre ve Şehircilik Bakanlığı tarafından uygulanması hızlandırılan *Suriçi Kentsel Yenileme Projesi* ele alınmış ve yakın gelecekte Suriçi'nin nasıl bir yaşam alanına dönüşeceği üzerinde durulmuştur. Ayrıca, Diyarbakır Suriçi'nde Ekim 2015 ile Mart 2016 tarihleri arasında meydana gelen Hendek Terör Olaylarının yerleşme, nüfus ve ekonomik yapıda neden olduğu bazı sonuçların ortaya konulması amaçlanmış, bunun yanında hendek olayları sonucunda yaşanan toplumsal sorunların mekân ilişkisi konusunda genel bir çerçevede değerlendirme yapılmıştır.

İstatistiki verilerin yetersizliği, şehir içinde hareketli nüfus kitlesinin tespitinin zor olması ve resmi kurumlardan bilgi almanın zorluğu çalışmayı kısıtlayıcı etkenler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte çalışmada, sağlıklı bilgilere ulaşmak ve konuyu gerçekçi şekilde ortaya koymak amacıyla da Diyarbakır'da çeşitli kamu ve özel kuruluşlar tarafından yayınlanan raporlardan, Büyükşehir Belediyesi'ne ait bina kayıtlarından ve TÜİK'in nüfus verilerinden yararlanılmıştır. Ayrıca saha gözlemleri ve incelemeleri yapılmıştır.

Çalışma alanı olarak Suriçi'nde yer alan onbeş mahalle esas alınmakla birlikte kentsel yenileme çalışmalarının fiilen yapılmaya başlandığı sekiz mahalle (Alipaşa, Cevatpaşa, Cemal Yılmaz, Dabanoğlu, Fatihpaşa, Hasırlı, Lalebey ve Savaş) üzerinde daha fazla durulmuştur. Bu mahallelerin geçkondu alanlarındaki planlı yıkım işlerinin geçmişi, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi ile TOKİ arasında yapılan işbirliği çerçevesinde 2008 yılına kadar gitmektedir. Bugün yıkım işleri büyük oranda tamamlanmış olan Alipaşa ve Lalebey mahallelerinde *Suriçi Kentsel Yenileme Projesi* kapsamında yeni yapılar inşa edilmiştir.

Bu makalede proje, gelinen aşama itibariyle ele alınmıştır. Toplam projenin yaklaşık yarısında çalışmalar başlamakla birlikte gerçekleşme oranı % 20'ler seviyesindedir. Çalışmanın bugüne kadarki gerçekleşme durumu ve geri kalan alanlarda çok katlı ve ticari yapıların sıklığı göz önüne alındığında projenin tamamen bitirilmesinin en az beş yıl daha süreceği öngörülmektedir.

Suriçi Kentsel Dönüşüm Projesinin Nüfusa Etkileri

Ülkemizde göç deyince ilk akla gelen şehirlerden biri de Diyarbakır'dır. Cumhuriyet tarihinin bazı dönemlerinde burada yaşayan nüfus çeşitli nedenlerle göç etmek durumunda kalmıştır. Nitekim yakın tarihimizde gerçekleşen ve hala canlılığını koruyan 1990-1995 yılları arasında Diyarbakır ilinin kır yerleşmelerinden terör ve güvenlik nedeniyle göç eden nüfusun büyük bir kısmı Diyarbakır şehrine yerleşmek mecburiyetinde kalmıştır. Bu göç gerçekten yoğun şekilde gerçekleşmiş ve kısa bir dönemde şehrin nüfusu yaklaşık iki katına çıkmıştır. Etkilerinin bugün dahi görüldüğü bu nüfus hareketliliğinin önemli sonuçları ve ortaya çıkardığı sorunlar olmuştur.

İlin kır kesimlerinden yaklaşık 20-25 yıl önce evini terk ederek şehirde Suriçi'ne yerleşen insanlar, 2015-2016 yıllarında tekrar evlerini terk etmek durumunda kalmışlardır. Sosyo-ekonomik açıdan şehir nüfusunun en zayıf kesimini oluşturan ve Suriçi'nde ikamet eden nüfus kitlesi ekonomik anlamda neredeyse her şeyini kaybetmiştir. Yıllardır hayatını devam ettirdiği sosyal çevresi değişmiş ve tanımadığı yeni sosyal ortamlara uyum sağlamakta çeşitli zorluklarla karşılaşmıştır. Dolayısıyla bu durum, nüfus hareketinin sayı boyutunun ötesinde sosyal ve psikolojik açıdan da bazı sorunlar oluşturmuştur.

Suriçi'de yer alan altı mahallenin toplam nüfus miktarı 2012 yılında 27.761 kişi iken, 2016 yılında 22.383 kişi, 2017 yılında 21.321 ve 2018 yılında ise 19.924 kişi olarak tespit edilmiştir (Tablo 1). 2018 yılı nüfus miktarı, 2012 yılına göre % 28,2 ve 2016 yılına göre de % 10,9 oranında azalmış görünmektedir. Ancak mahallelerdeki bina ve konut yıkımının daha yüksek oranlarda olması, nüfusta azalmanın gerçekte çok daha fazla olması gerektiğini ortaya koyar niteliktedir. TÜİK kayıtlarından sağlanan nüfus miktarı, Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi üzerinden tespit edildiği için, ikamet kayıtlarının yeni yerleşilen mahallelere henüz taşınmadığı anlaşılır. Nitekim çalışma sahasında halkla yapılan görüşmelerden, yeni konutların tamamlanmasını bekleyen kişilerin kira yardımından faydalanmaya devam etmek amacıyla ikamet kayıtlarını taşımadıkları öğrenilmiştir. O halde çalışmada Suriçi Kentsel Yenileme Projesi ile hendek olaylarının hemen öncesi ve sonrasını kapsayan bu verilerin yakın bir zamanda değişeceğini söylemek de mümkündür.

İncelenen mahalleler içinde Hasırlı ve Fatihpaşa en fazla nüfusa sahip mahallelerdir. Gerek alan olarak gerekse nüfus miktarı bakımından altı mahallenin yaklaşık yarısına karşılık gelen bu iki mahalledeki nüfus, hendek olaylarının en şiddetli yaşandığı mahalleler olmasından dolayı tamamen taşınmıştır. Diğer mahallelerdeki nüfus hareketliliği adı geçen iki mahalleye oranla biraz daha az miktardadır. Cevatpaşa'nın bir kısmı sokağa çıkma yasağı kapsamında olmadığı için diğer 5 mahalleye göre en az etkilenen mahalle durumundadır.

Tablo 1: Suriçi'nde İnceleme Sahasındaki Altı Mahallenin Nüfus Miktarı ve Değişimi.

Mahalle Adı	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Cemal Yılmaz	2.580	2.476	2.393	2.104	2.081	1.976	1.822
Cevat Paşa	3.740	3.418	3.350	3.256	3.297	3.070	2.754
Dabanoğlu	4.361	3.968	3.964	3.705	3.908	3.735	3.452
Fatih Paşa	6.557	6.135	5.989	5.153	5.096	4.829	4.590
Hasırlı	7.361	6.879	6.712	5.696	5.599	5.416	5.128
Savaş	3.162	2.934	2.776	2.409	2.402	2.295	2.178
Toplam	27.761	25.810	25.184	22.323	22.383	21.321	19.924

Kaynak: TÜİK, 2019.

Diyarbakır'ın Sur ilçesinde yer alan ve olaylardan en fazla etkilenen 6 mahallede ikamet eden nüfus şehirde öncelikle Yenişehir'in Üçkuyu ve Kayapınar'ın Çölgüzeli TOKİ konut alanları olmak üzere şehrin farklı noktalarındaki yeni mekânlarda iskân edilmiştir. Elbette göç eden nüfusun yaşamı ve sorunlarının bir kısmı taşındıkları yeni mahallelere de yansımıştır. Bununla birlikte hak sahibi nüfus kitlesi, Suriçi'ndeki eski mahallelerine göre çok daha planlı ve konforlu yaşam alanlarına da kavuşmuştur.

Suriçi'nin güneybatı kesiminde yer alan ve kentsel dönüşüm çalışmalarının ilk başladığı Alipaşa ve Lalebey mahallelerinin 2012 yılı toplam nüfus miktarı 7.949 kişi olarak tespit edilirken, 2018 yılı toplam nüfusu 3.831 kişi olmuştur. Buna göre altı yıllık süre içerisinde iki mahallenin nüfus miktarı % 51,8 oranında azalmıştır (Tablo 2). Aynı dönemde Suriçi'nde toplam nüfus 2012 yılında 61.115 kişi olarak tespit edilirken, 2018 yılında bu nüfus miktarı 42.157'e gerilemiştir. Dolayısıyla Suriçi'nde toplam nüfus % 31,0 oranında azalmıştır. Proje bittiğinde, mevcut konut miktarının yaklaşık 1/3'ü oranında konut inşa edilmesi öngörüldüğü (1500 adet) dikkate alındığında, toplam nüfus miktarının proje öncesine göre çok daha az olacağı tahmin edilmektedir.

Tablo 2: Suriçi'deki Alipaşa ve Lalebey Mahallelerinin Nüfus Miktarı ve Değişimi.

Mahalle Adı	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Alipaşa	4.184	3.567	3.285	2.985	2.963	2.324	1.711
Lalebey	3.765	3.425	3.300	3.000	2.853	2.493	2.120
Toplam	7.949	6.992	6.585	5.985	5.816	4.817	3.831

Kaynak: TÜİK, 2019.

Suriçi Kentsel Dönüşüm Projesinin Yerleşmeye Etkileri

Diğer yandan 2012 yılında alınan *Afet Riskli Alan* kararına istinaden *Acele Kamulaştırma* ve Sur İçi Kentsel Yenileme Projesine hız verilmesiyle birlikte hasar görmeyen fakat gecekondulu tipi olan konutlar da yıkılmaya başlanmıştır. Yıkımlar öncelikli olarak altı mahallede başlamış ve yoğunluk kazanmıştır. Daha sonra Alipaşa ve Lalebey mahallelerindeki yıkım işlemleri de hızlandırılmış ve yeni binaların yapımına başlanmıştır.

Suriçi'nde 16 Mart 2016 tarihinde sokağa çıkma yasağı son bulduğunda terörün neden olduğu etkileri daha açık gözlenme imkânı doğmuştur. İlk önce Fatihpaşa, Hasırlı ve Savaş ağırlıklı olarak altı mahallede yıkılan ve zarar gören konut miktarının tespit çalışmaları yapılmıştır. 10 Mayıs 2016 tarihli uydu görüntülerinde çatışma sonrası tamamen yıkılan alan miktarı 10.7 ha olarak hesaplanmıştır. Altı mahallenin toplam alanının 75.3 ha olduğu dikkate alındığında, altı mahallenin % 14,26'sı tamamen yıkılmıştır. Başka bir oranlamaya göre de, toplam 148 ha yüzölçümüne sahip Suriçi yerleşmesinin % 7,5'i terör nedeniyle tamamen yıkılmıştır (Foto 1). Dolayısıyla ülkede oluşan algının ötesinde idari birimlerin yerinde aldığı tedbirler sayesinde terörün etkisi nispeten sınırlı bir düzeyde kalmıştır.

Daha önceleri konut ve yerleşim sahası olan mahalleler, proje doğrultusunda yeniden düzenlenmek üzere kısa süre içinde boş alan haline dönüştürülmüştür (Foto 2). Böylece tamamen yıkılan bina ve konut sayısı arttığından yıkılarak enkazı temizlenen alan miktarı da genişlemiştir. Nitekim 16 Ağustos 2016 tarihli uydu görüntülerine göre yıkılan alan 20.3 ha'ya yükselmiştir. Bu değer itibarıyla toplam 75,3 ha alana sahip altı mahallede tamamen yıkılan alanın oranı da % 26,6'ya ulaşmıştır.

Sur İçi Kentsel Yenileme Projesi'nin hızlı bir şekilde devam ettirilmesiyle birlikte yaklaşık bir yıl sonrasına tekabül eden 11 Temmuz 2017 tarihli uydu fotoğrafına göre de şehrin yenileme projesi kapsamında yıkılan alan miktarının 46,3 ha'ya ulaştığı görülür (Foto 1). Böylece yıkılan ve enkazı temizlenen alanın oranı, altı mahallenin kapladıkları toplam alanın % 63'ünü bulmuştur (Diyarbakır Şehir Plancıları Odası Raporu, 2017).

İnceleme alanında yıkılan binaların mahallelere dağılışı tablo 3'de verilmiştir. Bu tablo incelendiğinde, Hasırlı mahallesinde toplam 1560 binadan 1514'ünün yıkıldığı, yıkılan bina oranının % 97'ye ulaştığı ayırt edilir. Fatihpaşa'da ise 1118 konuttan 1025 konutunun yıkıldığı ve oranın % 92'yi bulduğu görülür. Dolayısıyla daha önce söylendiği gibi en büyük yıkım ve enkaz temizliği Hasırlı ve Fatihpaşa mahallelerinde gerçekleştirilmiştir. 444 binanın 301'i yıkılan Cemal Yılmaz'da yaklaşık % 68'i, 532 binanın 247'sinin yıkıldığı Dabanoğlu'nda yaklaşık % 46'sı, 511 binanın 207'sinin yıkıldığı Savaş'ta yaklaşık % 40'ı ve son olarak 700 binanın 255'inin yıkıldığı Cevatpaşa mahallesinin de yaklaşık % 36'sı fiziki olarak yıkım işlemleri tamamlanmıştır.

Foto 1: Suriçi'nde 2016-2017 yılı uydu görüntüsünde yıkılan alanlar (TMMOB Diyarbakır Şehir Plancıları Odası Raporu, 2017).

Tablo 3: Suriçi'nde Yıkılan Bina Sayısının Mahallelere Dağılışı.

Mahalle Adı	Yıkılan Bina (Adet)	Toplam	Oran (%)
Cemal Yılmaz	301	444	67,79
Cevat Paşa	255	700	36,42
Dabanoğlu	247	532	46,42
Fatih Paşa	1025	1118	91,68
Hasırlı	1514	1560	97,05
Savaş	207	511	40,50
Toplam	3549	4865	72,94

Kaynak: TMMOB Diyarbakır Şehir Plancıları Odası Raporu, 2017.

Foto 2: Suriçi'nde İçkale kısmının günümüzdeki düzenlenmiş hali. Arka planda ise inceleme sahasında yıkılan alanlar görünür (Foto, Abdulkadir Arslanoğlu).

İnceleme sahasındaki mahallelerin yıkılan alan değerleri tablo 4'te verilmiştir. Bu tablo incelendiğinde, fiziki alanının Hasırlı'da % 95'i, Fatihpaşa'da % 93'ü, Cemal Yılmaz'da % 48'i, Savaş'ta % 44'ü, Dabanoğlu'da % 37'si ve Cevatpaşa mahallesinin % 22'si tamamen yıkılmıştır (Foto 3).

Tablo 4: Suriçi'nde Yıkılan Bina Alanlarının Mahallelere Dağılışı.

Mahalle Adı	Yıkılan Alan (ha)	Toplam Alan (ha)	Oran (%)
Cemal Yılmaz	3,5	7,3	48
Cevat Paşa	3,5	16	22
Dabanoğlu	3,6	9,6	37
Fatih Paşa	15	16,2	93
Hasırlı	19	20	95
Savaş	2,7	6,2	44
Toplam	47,3	75,3	63

Kaynak: TMMOB Diyarbakır Şehir Plancıları Odası Raporu, 2017.

Bu süreç içerisinde bazı önemli yapılar ağır hasar görmüş veya tamamen yıkılmışlardır. Örneğin, Cemal Yılmaz mahallesinde Cumhuriyet İlkokulu ile Hocoaoğlu ve Salos camileri, Fatihpaşa mahallesinde Süleyman Nazif İlkokulu ve Zincirkıran Türbesi, Hasırlı mahallesinde ise Arap Şeyh ve Hacı Ramazan camileri ile Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi'ne ait çamaşırhane, bunlar arasında sayılabilir.

Foto 3: Güneyden Mardinkapı'dan inceleme sahasının görünümü. Savaş mahallesindeki Hüsrev Paşa Camii ve çevresi (Hekim Aydın).

Yıkılmayan ancak önemli hasar gören yapılar ise şunlardır: Cemal Yılmaz Mahallesi'nde Hüsrev Paşa Camisi ve Protestan Kilisesi, Dabanoğlu Mahallesi'nde Nasuh Paşa Cami, Şeyhzadeler Konağı ve Yavuz Selim İlkokulu, Fatihpaşa Mahallesi'nde Kurşunlu Cami (Foto 4), Esmâ Ocak Evi ve Yenikapı Sağlık Ocağı, Hasırlı Mahallesi'nde Ermeni Katolik Kilisesi, Mehmet Uzun Evi ve Paşa Hamamı, Savaş Mahallesi'nde Şeyh Mutahhar Cami, Dört Ayaklı Minare, Hacı Hamit Cami, Surp Giragos Ermeni Kilisesi, Marpetyun Keldani Kilisesi ve SODES Kreşi ile Ziya Gökalp Mahallesi'nde Dengbejler Evi hasar gören önemli yapılardır (Foto 5).

Foto 4: Fatihpaşa mahallesinde terör olaylarından büyük hasar gören Kurşunlu Camii (1520). Günümüzde cami restore edilmiş ve ibadete açılmıştır.

Foto 5: Terör olaylarından hasar gören tescilli bir sivil yapı (Fatihpaşa Mahallesi).

Proje çalışmalarının devam ettiği diğer sahalarda, çalışmalar tamamlandığında yerleşme alanında önemli değişimlerin yaşanması beklenmektedir. Bugün itibarıyla İçkale çalışmaları tamamen bitirilmiştir. Melik Ahmet Caddesi'nin tamamı ile Gazi Caddesi'nin Balıkçılarbaşı-Mardinkapı arasında kalan kesiminde cadde yenileme ve binaların cephe düzenleme çalışmaları tamamlanmıştır. Ulu Cami Meydanı düzenlenerek hizmete girmiştir. Çeşitli noktalarda yer alan cami, kilise, konak gibi tarihi eserlerin restorasyonu devam etmektedir. Alipaşa ve Lalebey mahallelerinde yıkılan gecekonduların yerine inşa edilen geleneksel mimariye uygun binalar teslim aşamasına gelmiştir. Hasırlı, Fatihpaşa ve Cevatpaşa mahallelerindeki binaların inşaa süreci ise devam etmektedir.

Bu çalışmalar sonucunda başta Diyarbakır Surları olmak üzere, tarihi dokunun ve şehrin özgün yapısının korunması planlanmaktadır. Bu kapsamda geleneksel sokak sisteminin korunmasına özen

gösterilmekte ve çalışmalar Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Müdürlüğü ile koordineli bir şekilde ilerlemektedir.

Suriçi Kentsel Yenileme Projesi: Yoğun göç nedeniyle zaman içerisinde Diyarbakır'ın sahip olduğu şehir değerleri zarar görmüş, yıpranmış ve yok olmayla karşı karşıya kalmıştır. Özellikle 1990-2000 yılları arasında yörede yaşanan güvenlik sorunları nedeniyle kır alanlarından yoğun göçlere maruz olmuştur. Şehre gelen bu nüfusun barınma ihtiyacı daha çok Suriçi bölgesinden karşılanmıştır. Yoğun bir şekilde yaşanan gecekondulaşma, ilave ve çok katlı bina inşaatları tarihi dokuyu çökme noktasına getirmeye başlamıştır. Bu nedenle 1990 yılında koruma amaçlı imar planı kabul edilmiştir. Bu kapsamda tarihi sur bandını gecekondulardan ve sağlıksız yapılaşmadan arındırmak üzere 4 Eylül 2007 yılında TOKİ ile Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi arasında *Diyarbakır Tarihi Sur Koruma Bandı Kentsel Yenileme Projesine* ilişkin protokol imzalanmıştır. Sur diplerindeki gecekondulaşma ve barakalar yıkılarak yeşil alana dönüştürülmüştür.

Öte yandan sur koruma planı sağlıklı bir şekilde uygulanamamış olduğundan 31.03.2008 yılında TOKİ ile Diyarbakır Valiliği arasında *Diyarbakır Alipaşa ve Lalebey Mahallesi Kentsel Yenileme Projesi* protokolü imzalanmıştır. Bu yenilemeyle eş zamanlı olarak Cevatpaşa mahallesi İçkale kısmında bulunan tarihi yönetim binaları restorasyonu ile gecekondulaşma temizleme çalışmaları yapılmaya başlanmıştır. Bu çalışmalarla birlikte ortaya çıkarılacak alanların yeşil alan, kent parkı ve şehrin farklı ihtiyaçları doğrultusunda değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Doğal dokuya uygun bazalt taşından yapılmış butik otel, kafeterya, lokanta gibi turistik tesislerin yapılması ve bu tesislerin turizmin hizmetine sunulması ve bölgede evleri yıkılan vatandaşların Şanlıurfa Yolu üzerinde bulunan Çölgüzeli ile Elazığ Yolu üzerinde bulunan Üçkuyu toplu konut alanına nakledilmesi planlanmıştır (Çatalbaş, 2012, 48-50).

Diyarbakır'ın Sur ilçesi sınırları içinde kalan yaklaşık 148 ha alan *6306 Sayılı Afet Riski Altındaki Alanların Dönüştürülmesi* Hakkında Kanun'unun 2. Maddesi'ne göre Bakanlar Kurulu'nca 22.10.2012 tarihinde *Riskli Alan* olarak kararlaştırılmış ve 04.11.2012 Tarih ve 28457 Sayılı Resmi Gazetede ilan edilmiştir. Bu kararla Suriçi alanının zaman içerisinde üzerinde meydana gelmiş sağlıksız yapılaşmadan arındırılması, tarihi ve kültürel değerlerinin ortaya çıkarılması, turizm potansiyelinin artırılması, altyapısı ve gerekli sosyal donatıların tamamlanması ve güvenli bir alan haline getirilmesi amaçlanmakta riskli alan tanımlamasına Suriçi bölgesine ilave olarak Yenikapı-Fiskaya arasında surların dışında Dicle Vadisi yamaçlarında bulunan gecekondulaşma alanları da dâhil edilmiştir.

İçkalede bulunan tarihi binaların restorasyonu 2015 yılında bitirilerek müze kompleks alanı olarak çeşitli amaçlarda kullanılmak üzere hizmete sunulmuştur. Adliye A binası, Arkeoloji-1 Sergi Salonu, Defterdarlık binası, müze idari binası, Cephanelik binası, Çocuk Uygulama Eğitim Merkezi, Karargah binası, Atatürk Müzesi, 7. Kolordu binası, kafeterya, Saint George Kilisesi, sanat galerisi, eski cezaevi binası restorasyon ve konservasyon bölge laboratuvarı, jandarma binası, Arkeoloji-2 Sergi Salonu, Adliye B binası, Valilik kabul makamı ve Kent Müzesi olarak hizmete sunulmuştur.

Suriçi Kentsel Yenileme Projesi'nde uygulama yapılacak alanlar şu şekilde belirlenmiştir (Harita 2):

1. Geleneksel Konut Dokusu (A Bölgeleri): Geleneksel avlulu konut yapılarının yoğun biçimde bulunduğu, dokunun korunması ve geliştirilmesi olanaklı bölgeler.
2. Yakın Dönem Yapılaşma Dokusu (B Bölgeleri): Bitişik düzende, yakın dönem konut gelişmesi yaşanan ve bu özellikleri korunarak geleceğe taşınacak bölgeler.
3. Geleneksel Kent Merkezi Dokusu (G Bölgeleri): Diyarbakır'ın geleneksel merkezi iş alanı bölgesi.
4. Yakın Dönem Merkezi İş Alanı Dokusu (T Bölgeleri): Bitişik düzende yakın dönem ticaret gelişmelerinin yoğunlaştığı, merkezi iş alanının genişlediği alanlar.
5. Özel Proje Alanları: Yenikapı Özel Proje Alanı (ÖPA-I), Gâvur Meydanı.
6. Özel Proje Alanı (ÖPA-II), İçkale Özel Proje Alanı (ÖPA-III).
7. İçkale (İ).

Yapıların tasarımı yapılırken avlu, eyvan, gezemek, cumba, merdiven, geçit (kabaltı) ve havuz gibi plan elemanları ile dış cephe unsurları olan kapı, pencere, tokmak, eyvan, cumba ve tepe penceresi geleneksel Diyarbakır konut tipine uygun olarak yapılacaktır. Bütün bu unsurların Diyarbakır geleneksel evlerinin karakteristik bir özelliği olan mahremiyet gerçeğine uygun olarak tasarlanması gerekmektedir.

Suriçi geleneksel konut dokusunu oluşturan sokaklarının zorunlu servis araç girişleri (altyapı onarımı, taşınma, çöp toplama, hasta nakli vb.) dışında, yaya yolu olarak kullanılması esas tutulmuştur. Koruma planı kararlarına göre yol olarak kullanılması önerilen alanlar genel olarak mevcut sokak ve caddelerden oluşmakta olup sokaklarda kapsamlı bir genişletmeye gidilmemiştir. Suriçi koruma planı ulaşım şemasına göre Dağkapı-Mardinkapı ana güzergâh olmak üzere Urfakapı, Çiftkapı, Tekkapı ve Yenikapı'ya çıkan yollar sokak sağlıklılaştırma çalışmalarından sonra oluşacak alan yaya ve araç ulaşımına açılacaktır.

Suriçi Kentsel Yenileme Projesi kapsamında binaların kat adedi sınırları da belirlenmiştir. Burada binalar 3 kattan daha yüksek yapılmayacaktır. Bu yoğunluk Suriçi Dörtüyl çevresi, İnönü, İzzet Paşa ve Melik Ahmet Caddesi üzerinde yer alacak binalar için geçerli olacaktır. Diğer alanlarda bir veya iki kat şeklinde inşa edilen binalar yerini alacaktır.

Suriçi Kentsel Dönüşüm Projesinin Turizm ve Diğer Etkileri

Suriçi Kentsel Dönüşüm Projesi'nin bir diğer etkisinin turizm ve rekreasyon alanında görülmesi beklenmektedir. 2016 yılından itibaren hızlanan projenin tamamlanan kısımlarında gecekondular yıkılmış ve tarihi eserler restore edilmiştir. Bu çalışmalar kapsamında İçkale kesimi tamamlanan ilk çalışma sahası olmuştur. Tarihi ve kültürel mirasın korunduğu bu alanın büyük bölümü yeşil alana dönüştürülmüş ve yenilenmiştir. Çalışma sahasında yapılan gözlemlere göre, buraya uğrayan ziyaretçi sayısında önemli bir artış gözlenmektedir.

Gaziantep, Şanlıurfa ve Mardin gibi komşu illere kıyasla oldukça az ziyaretçinin geldiği Diyarbakır'da bu sayının katlanarak artması beklenmektedir.

Projenin bir diğer etki alanı görüntü, güvenlik ve temel hizmetlere erişim ile ilgilidir. Yıpranmış ve eskimiş yapılarının yıkılması ve yerine daha yeni modern konutların yapılması kentsel görünümü değiştirmektedir. Kent kimliğini temsil eden tescilli yapılar restore edilip çevresindeki çarpık yapılaşmalardan arındığından yeni inşa edilen konutlarla birlikte hem tarihi hem de modern bir görünüm sağlanmaktadır. İnşa edilen yeni yapılarda geleneksel mimariye uygun figür, renk ve desenler kullanılmaktadır. Bununla birlikte tarihi bölgede yer alan ticari işletmelere ait altyapı unsurları yer altına alınmış ve cepheleri tamamen yenilenmiştir. Proje aşamaları tamamlandıkça ekonomik açıdan da bir canlanma gözlemlenmektedir.

Altyapı, sosyal donatı ve yaşam alanlarının oluşturulması ve acil hizmetlerin (itfaiye ve ambulans gibi) erişiminin kolaylaşması ile birlikte burada ikamet eden nüfusun temel hizmetlere erişiminin kolaylaşması beklenmektedir. Anayasamızın 56. maddesinde belirtildiği gibi proje sonunda herkesin beden ve ruh sağlığı içerisinde sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşaması amaçlanmaktadır.

Çarpık ve sağlıksız yapıların yıkılması, yerine altyapısı ve sosyal donatıları tamamlanmış yapıların ve güvenlik tesislerinin inşa edilmesi ile birlikte kentsel yenilenme bölgesi, daha güvenli bir yaşam alanı olmaya başlamıştır. Kısaca, Suriçi Kentsel Dönüşüm Projesi sahasında her açıdan bir değişim, dönüşüm ve yenilenme meydana gelmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Diyarbakır şehrinde 2008 yılında başlayan ancak çeşitli nedenlerle yavaş ilerleyen kentsel dönüşüm çalışmaları, 2015 yılı eylül ayı ile 2016 yılı mart ayları arasında süren terör olayları ve sokağa çıkma yasakları sonrasında hızlanmıştır. Başta önemli bir kısmı yıkılan ve tahrip olan tarihi Suriçi'nde yer alan altı mahallede (Cemal Yılmaz, Cevatpaşa, Dabanoğlu, Fatihpaşa, Hasırlı ve Savaş), terörden en fazla etkilendiği için alınan acele kamulaştırma kararıyla birlikte kentsel dönüşüm çalışmaları ivme kazanmıştır.

Suriçi'nde yer alan altı mahallede sokağa çıkma yasakları, güvenlik güçlerinin operasyonları ve akabinde hızlandırılan kentsel dönüşüm projesiyle birlikte nüfus, yerleşme ve ekonomik bağlamda önemli değişimler meydana gelmiştir. Burada yaşayan yerleşik nüfusun bir kısmı ayrılarak şehrin farklı yerlerinde ikamet etmek durumunda kalmıştır. Bu nüfusun önemli bir kısmı yeni yaşam alanları olan Üçkuyu ve Çölgüzeli TOKİ konutları ile şehrin çeşitli semtlerine dağılmıştır. 2012-2018 yılları arasında kentsel dönüşüm çalışmalarının yoğunlaştığı sekiz mahallenin nüfusunda çeşitli oranlarda azalmalar görülmüştür. Fatihpaşa, Hasırlı ve Alipaşa gibi mahallerde ikamet eden nüfusun ise tamamı başka semtlere taşınmıştır.

Altı mahallenin fiziki olarak kapladığı alanın yaklaşık %15'i ve Suriçi'nin yaklaşık % 7,5'i henek terör olayları nedeniyle tamamen yıkılmıştır. Geriye kalan alanlarda yer alan konut ve binalar ise çeşitli derecelerde hasarlı duruma gelmiştir. Kentsel Yenileme Projesi ile tarihi ve tescilli olmayan yapılar yıkılmaya ve tarihi yapılarda yerinde korunarak restore edilmeye başlanmıştır. Bugün itibarıyla altı mahallenin fiziki alanının yaklaşık % 63'ü, mahallelerde bulunan bina ve konutların yaklaşık % 73'ü tamamen yıkılmıştır. Kentsel yenileme çalışmaları devam eden Hasırlı ve Fatihpaşa mahallelerinde geleneksel mimari tarza uygun inşaatlar devam etmektedir. Bu çalışmalar Alipaşa ve Lalebey mahallelerinde büyük ölçüde tamamlanma aşamasına gelmiştir.

Aynı dönemde kentsel dönüşüm projesinin ilk başladığı Alipaşa ve Lalebey mahallelerinde de çalışmalar hızlandırılmış ve çarpık yapılar yıkılmaya başlanmıştır. Yıkım işlerinin tamamlanmasının ardından proje kapsamında geleneksel konut mimarisine uygun yapıların inşası başlamış ve önemli bir kısmı tamamlanmıştır. Bu alanda Alipaşa Cami ve medresesi, Alipaşa İlkokulu ve Surp Sargis Kilisesi korunarak geriye kalan diğer alanlar tamamen yenilenmiştir.

Diyarbakır Suriçi'nde geleneksel evler, birbirine bitişik, dışa kapalı, iç mekânda ise hayat olarak adlandırılan avlu ve eyvan ile karakteristik özellikler taşır. Suriçi'nde inşa edilecek yeni konut tasarımları için topografya, kültür ve iklim verileri, koruma amaçlı imar planı, günümüz kullanıcı talepleri ve tarihi dokuda sürekliliğe katkı sağlayan yaklaşımların dikkate alınması gereklidir.

Ekonomik etkilerine bakıldığında ise Suriçi'nin ticari potansiyeli yüksek olan Gazi, Melik Ahmet, İnönü ve İzzet Paşa caddelerinde yer alan ticari işletmelerin bir kısmı tamamen kapanmış, bir kısmı başka yere taşınmıştır. Sokağa çıkma yasakları sonunda uzun süre sönük bir ekonomik etkinlikte kalan bu caddelerde yaşanan maddi kayıpların yanında yavaş yavaş bir olağanlaşma ve toparlanma gözlemlenmiştir. Melik Ahmet Caddesi prestij projesi sona ermiş, Gazi Caddesi çalışmaları Balıkçılarbaşı-Mardinkapı arasında devam etmektedir. Ulu Cami ve önündeki meydan yeniden tasarlanarak modern görünüme kavuşturulmuştur.

Proje tamamlandığında Suriçi'nde yapılaşmada modern bir görünüm, ticaret, turizm ve rekreasyon açısından bir canlanma olması beklenmektedir. Nitekim çalışmaları tamamlanan İçkale'de bu durum gözlemlendiğinden Suriçi'nin de turizm açısından önemli bir çekim merkezi haline gelmesi beklentisi şehir kamuoyunda hâkimdir. Aynı zamanda geleneksel sokak dokusu ile birlikte başta Diyarbakır Surları olmak üzere tarihi dokunun da korunması hedeflenmektedir. Gaziantep, Şanlıurfa ve Mardin gibi komşu illere kıyasla oldukça az ziyaretçinin geldiği Diyarbakır'da ziyaretçi sayısının katlanarak artması öngörülmektedir.

KAYNAKÇA

- Aktaş Polat, Yeliz (2015). Türkiye'de Kentsel Dönüşüm Bütüncül Bir Bakış: Elazığ Örneği. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 25, Sayı: 1, s.185-201, Elazığ.
- Altaş, Namık Tanfer (2014). Kentsel Dönüşümde Kültürel Miras Değerlerinin Korunması: Erzurum Örneği. *Doğu Coğrafya Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 32, s.243-260, Erzurum.
- Çatalbaş, Funda (2011). *Kentsel Dönüşüm Projelerinin Mekansal ve Sosyo-ekonomik Etkileri: Diyarbakır İli Suriçi Bölgesi Örneği*. Ankara Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Çatalbaş, Funda (2012). Suriçi Bölgesi Kentsel Dönüşüm Projesi ve Diyarbakır Turizmine Katkısı. *Bozok Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi*, Cilt:1, Sayı:1, (2012/1), s.47-65, Yozgat.
- Dağtekin, Emine, Kakdaş Ateş, Dilan, Oğur, Duygu (2018). Diyarbakır Sur İçinde Yeni Konut Tasarımı Yaklaşımları. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:11, Sayı:56, s.325-334, Samsun.
- Demirel, Dilek (2018). *Kentsel Dönüşüm*. Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tezsiz Yüksek Lisans Projesi, Denizli.
- Diñer, İclal, Akın, Oya (1994). Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kapsamında Koruma Planı ve İdari Yapısı. 2. *Kentsel Koruma Yenileme ve Uygulama Kollokyumu*, s.127-131, İstanbul.
- Diñer, İclal (2016). Bir Dünya Mirası Olarak Suriçi'ni Korumada Önkoşul: Tüm Paydaşların Ortaklaşmış Değer Algısı. *Mimarlık Dergisi*, Sayı:389, s.10-13, Ankara.
- Diyarbakır Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü (2015). *Kentsel Dönüşüm ve Diyarbakır*. Ankara.
- Diyarbakır Göç Araştırması* (2016). Editör: Adem SOLAK, Ankara. Hegem Yayınları.
- DTSO (2017). *Diyarbakır Sur'da Yaşanan Olayların Kent Ekonomisine Etkilerinin Analizi Projesi*. Diyarbakır.
- DTSO (2016). *Sokağa Çıkma Yasakları ve Güvenlik Sorunlarının İlimiz Ekonomisine Etkileri*, Diyarbakır.
- Gölcük, Akın (2010). *Kentsel Planlama Sürecinde Kent Formundaki Değişimlerin Diyarbakır Kenti Örneğinde Araştırılması*. Çukurova Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Peyzaj Mimarlığı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana.
- Karakaya, Vahap (2009). Yeni Yerleşim Alanları ve TOKİ Uygulamaları. *TMMOB Diyarbakır Kent Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, s.53-66, Diyarbakır.
- Kejanlı, Türkan (2009). Sur İçi Dokusunun Planlama Süreci ve Koru(nama) Sorunları. *TMMOB Diyarbakır Kent Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, s.20-25, Diyarbakır.
- Önal, Tansel (2009). Kentteki Yapı Stokunun Değerlendirilmesi. *TMMOB Diyarbakır Kent Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, s.67-80, Diyarbakır.

- Özden, Pelin Pınar (2008). *Kentsel Yenileme*. Ankara: İmge Yayınevi.
- Özkul, Müge (2017). *Dünyada ve Türkiye'de Kentsel Dönüşüm Projelerinin Finansman Yöntemleri*. Uzmanlık Tezi, İller Bankası, Ankara.
- Pala, Asena (2013). *Zorunlu Göç ve Kadın Deneyimi: Diyarbakır Örneği*. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Sözer, Ahmet Necdet (1969). *Beşeri ve İktisadi Coğrafya Açısından Diyarbakır Havzası*. Ankara.
- Sönmez, Remzi (2009). *Diyarbakır Planlama Deneyimi (Diyarbakır Nazım Planı Kentsel Dönüşüm Stratejileri)*. TMMOB Diyarbakır Kent Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Diyarbakır, s.34-47.
- Suriçi Çatışmalar Sonrası Kültürel Miras Hasar Tespit Raporu (09 Haziran 2016)*. Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzajı Alan Yönetim Başkanlığı, Diyarbakır.
- Şahin, Pınar (2018). *Kentsel Dönüşüm, Kent içi Hareketlilik ve Dayanışma İlişkileri: Diyarbakır Örneği*. Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta.
- TMMOB Diyarbakır Şehir Plancıları Odası İl Koordinasyon Kurulu (2017). *2015-2017 Sur Raporu*. Diyarbakır.
- Uslu, Abdullah (2007). *Diyarbakır İlinin Kentsel Dönüşüm Analizinin Uzaktan Algılanmış Görüntüler Kullanılarak Yapılması*. Gebze Yüksek Teknoloji Üniversitesi, Mühendislik ve Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gebze.
- Uyar, Necati (2009). *Kentsel Dönüşüm Politikaları*. TMMOB Diyarbakır Kent Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Diyarbakır, s.26-33.